

Szóke Katalin

M. O. – O. M.

Danilo Kiš prózájának „Mandelstam-szövege”

A „Mandelstam-szöveg” kifejezést az orosz irodalom „pétervári szövege” mintájára használom, melyet Jurij Lotman és a tartui iskola dolgozott ki. Ami kissé leegyszerűsítve azt jelenti, hogy a szinte antropomorfizált várossal kapcsolatos idézetek és reminiscenciák töredékes rendszere a XX. századelő orosz irodalmában olyan önálló szövegszervezési és szövegközi eljárássá válik, amely megteremti a város „újmitoszat”, szövegmitoszatát. Mint ismeretes, Danilo Kiš jól ismerte Jurij Lotman munkásságát éppúgy, mint az orosz formalistákét. Prózáját, főként a *Borisz Davidovics síremlékét* és *A holtak enciklopédiáját* az idézetek és dokumentumok felhasználásának sajátos módszere jellemzi. Noha ez a próza általában úgy működik, miként ezt Kiš az *Anatómiai leckében* leírja, hogy „a hiteles és dokumentált tények felismerhetetlenül összevegyülnek az apokrifokkal”, az elbeszélésben leírt eseményeknek ugyanakkor mindig van autentikus előképük, mindig az „elolvasott könyvek valóságán” belül maradnak.

Kiš nemcsak az orosz lágerirodalmat, Szolzsenyicin, Salamov, Jevgenyija Ginzburg és mások műveit ismerte kiválóan, de a XX. századelő orosz költészetét és irodalmi mozgalmait is. Oszip Mandelstam lírájának egyik fordítója volt, többek között a híres *Leningrád* című verset ő ültette át szerb nyelvre. Miután mindez tiltott irodalomnak számított a Szovjetunióban, az 1970-es és 80-as években sorra adták ki Nyugaton, orosz nyelven, az ún. „tamizdatban” az orosz szimbolisták, akmeisták, futuristák műveit, s hasonlóképp megjelentek az e korszakról és szereplőiről szóló visszaemlékezések. Oszip Mandelstam összes műveit például, az özvegy által Nyugatra kijuttatott kéziratok felhasználásával, 1967 és 1981 között New Yorkban, Gleb Sztruve és Borisz Filippov szerkesztésében négy kötetben jelentették meg. Egyébként mindmáig ez Mandelstam műveinek a legteljesebb kiadása, melyet Oroszországban is utányomtak. Nagyezsda Mandelstam visszaemlékezéseit 1982-ben adták ki Párizsban; a könyvet szinte azonnal lefordították a világnyelvekre. E könyvekhez az akkortájt Franciaországban élő Kiš könnyen hozzájuthatott és hozzá is jutott.

A „Mandelstam-szöveg” megjelenését és terjedését egyrészt a költő életrajzának tragikus mozzanatai és hiátusai, másrészt az özvegy és a kortársak (Ahmatova, Cvetajeva, Georgij Ivanov és mások) visszaemlékezései gerjesztették. Először is, Mandelstam halálának körülményeiről mind a mai napig nem rendelkezünk pontos adatokkal, Nagyezsda Mandelstam, aki a lágerből visszatért emberektől több verziót végighallgatott, szintén csak találgat. Az viszont bizonyosnak látszik, hogy a hivatalos dokumentumok nem pontosan rögzítették a költő halálának dátumát. Ezenkívül a másik oknak Mandelstam költészetének talányossága tekinthető, mellyel szinte megbabonázza olvasóját. E talánynak német fordítója, a híres költő, Paul Celan egy teljes versciklust szentelt, *Niemandrose* („Senki rózsája”) címen, melyben a név német jelentéséből „Mandel” – „mandula”, „stammen” –

„származni, eredni” képez szöbokokrat és talányos hiányokat. A harmadik elem, ami a „Mandelstam-szöveg” neomitológiáját alkotja, a költő kéziratának sorsa, melyek egy része elveszett. A versek jelentős részét az özvegy őrizte meg a fejében, s csak az üldöztetés megszűnése után vetette papírra. Az orosz textológusok manapság megpróbálják a versek eredeti szövegének rekonstrukcióját, ami néhány esetben sikerrel járt, viszont kézirat hiányában az özvegy által lejegyzett versekkel nem mindig tudnak mit kezdeni. Éppen ezért mind a mai napig nem beszélhetünk Oszip Mandelstam több – köztük jelentős – művének autentikusnak tekinthető szövegéről.

A XX. századi orosz irodalomban Mandelstam életrajzának bizonyos részletei önálló fikció tárgyát képezik. Varlam Salamov *Cherry brandy* című elbeszélése a *Kolimai történetek*ből a költő halálának témáját dolgozza fel, Eduard Limonovnak az 1980-as évek végén íródott elbeszélése, *A költő és múzsája* egy szerelmi epizódot elevenít fel az életrajzból. Mindkét elbeszélésben, habár a szerkesztést tekintve merőben különböznek Danilo Kiš prózájától, megjelennek olyan érintkezési pontok, amelyek arra utalnak, mintha a „Mandelstam-szöveg” működésében és terjedésében lennének olyan konstans elemek, amelyek túlmutatnak az egyes nemzeti kultúrák határain.

Danilo Kiš *Borisz Davidovics síremléke* című novellafüzérében az egyik kenotáfium – A. A. Darmolotov rövid életrajza (1892–1960). Radics Viktória szerint ez az elbeszélés a biografikus módszer paródiájának is felfogható, ami kétségtelenül a mű értelmezésének fontos rétege. Kiš egyik, hagyatékából előkerült írásában, mikor a palimpszesztről beszél, amelynek elő-előtűnő, majdhogynem láthatatlan rétegei az irodalmi tradíció és tapasztalat jelentését hordozzák, kitér az irodalmi életrajzra is, melyben valamiféle metafizikai palimpszeszt elemei tűnnek fel: nyomor, ihlet, sors, alkotói válságok stb. Darmolotov apokrif életrajzában az egyik ilyen felsejlő, irodalmi életrajzra utaló írásrétég a Mandelstam-szöveg. A fikció szerint Darmolotov, a másodrangú költő Mandelstam barátja, tagja az akmeisták csoportosulásának; az elbeszélő szenttelen hangon az irodalmi életrajzokra általában jellemző szokványos adathalmazzal árasztja el az olvasót: szülők, gyermekkor, olvasmányok, utazások, a versek motívumai stb. Ugyanakkor ezzel párhuzamosan hűen vázolja fel a kor irodalmi életét, helyel-közel pontosan idézve az 1910-es, 1920-as évek visszaemlékező prózájának legjobb darabjait, Szergej Makovszkij: *Az ezüstkor Parnasszusán* és Olga Fors: *Az örültek hajója* című könyveit. Darmolotov életrajzában megtalálható az a közismert Mandelstam-idézet is, mely szerint az akmeizmus lényege: a „sóvárgás a világkultúra után”. Sőt Darmolotov első kötetének címe, az *Ércek és kristályok* anyagszerűségével mintha rímelve Mandelstam első kötetének, a *Kőnek* a címére. Szintén párhuzamosak az életrajz bizonyos elemei: például egyazon időre tehető Darmolotov grúziai és Mandelstam örményországi utazása. Az elbeszélésben még találkoznak is, a végzetes szanatóriumba vonulás előtt (ahonnan elhurcolják a táborba a költőt) Mandelstam és felesége el akarják búcsúzni az akkorra már pszichiátriai beteg Darmolotovtól, aki azonban nem várja meg őket, hanem taxiba ül és elhajat kedvenc lovardájába. A fűzfapoéta élettörténete, ha fel is sejlenek benne a nagy költő életrajzának vélt vagy valós mozzanatai, elsősorban kórtörténet, patológikus életrajz mind konkrét (az elefantiázis), mind átvitt értelemben. Darmolotov, Mandelstammal ellentétben, az alkalmazkodás és a túlélés életstratégiáját választotta. Részt vett a Fehér-tenger–Balti csatorna építését megtekintő íródelegációban – köztudott, hogy politikai foglyokkal építették a csatornát –, majd később, mintegy a menekülés módozataként, kiütköztek rajta a lelki betegség jelei, s az elmegyógyintézetben vészelte át mind a nagy terrort, mind a háborút. A háború után még az is megadatott neki, hogy szovjet írófunkcionáriusként ellátogasson Jugoszláviába, éppen Cetinjébe, s a múzeumban bitorolja a valódi költő, Njegoš székét. Ennél a jelenetnél Kiš elbeszélője szemléletet vált, s visszaemlékező én-elbeszélőként lép elő.

Nagyezsda Mandelstam visszaemlékezéseiben nem kis indulattal beszél férje egyik barátjáról, aki gyakran meglátogatta őket, amiért az „*az elsők között ment a csatornához*”. Ez az ember nem volt más, mint Mihail Zenkevics, akmeista költő a második vonalból, ő is túlélte a sztálini terrort, s a háború után ágyban párnák közt halt meg. Darmolatov összetett alakjának elképzelhető, hogy ő is az egyik prototípusa. Danilo Kiš Darmolatov-portréjának talán a legjellemzőbb jegye az élettelenség. Az arcáról szinte nem lehetett leolvasni semmit, olyan volt ez az arc, „*mint egy kőből faragott lárv*”. Élettörténete a degradáció, s ily módon a biográfia a végső, testi-lelki eltorzulás abszurd dokumentuma. Kiš az elbeszéléshez illesztett *Utóiratban* az irodalomtörténet és a patológia egymásba csúsztatásával a „*halhatatlanság*” különös változatával lepi meg az olvasót: „*Nevét az orosz irodalomtörténet mint orvosi furcsaságot jegyezte fel: Darmolatov esete bekerült az összes újabb patológia-tankönyvekbe. Herezacskóját, amely akkora volt, mint a legnagyobb kolhozók, lefényképezték, és azóta minden külföldi szakkönyv is közli, amikor az elefantiázisról (elephantiasis nostras) van szó. Együttal az íróknak is tanulságul, hogy az íráshoz nem elég, ha valakinek csak tökei vannak.*”

A másik Kiš-elbeszélés, amelyben a Mandelstam-szöveg már a történet subtextusát alkotja, *A holtak enciklopédiájából A vörös Lenin-bélyegek*. A novella egy fiktív levél, melyet egy idős párizsi orosz emigráns hölgy ír Mendel Oszipovics, a tragikus körülmények között elhunyt költő monográfusának. Női történet, energikus női elbeszélővel, aki mindvégig vitatkozik a költő értelmezőivel éppúgy, mint azzal a női árnyalakkal, aki a szeretett lényt elvette tőle. A novellában tehát párhuzamosan fut a hiányos levelezés rejtélyének története és a szenvedélyes szerelmi történet, miközben kibomlik és nőttön nő az elbeszélő mániája, hogy mind a filológiát, mind a biográfiát illetően ő az egyedüli autentikus személy, s joga van mindent kontrollálni. A Mandelstam-szöveg az elbeszélésben össze van illesztve a sztálini korszak egyik leggyalázatosabb kulturális büntetéseire való utalással, mikor 1952-ben, a Zsidó Antifasiszta Bizottság perében, a Lubjanka pincéjében agyonlőtték a legkiválóbb, jiddis nyelven alkotó költőket, köztük Perez Markist, David Gofstejnt és Lev Kvitkót. Ezzel párhuzamosan betiltották a jiddis nyelvű színházakat és irodalmi folyóiratokat, ami egyúttal a jiddis irodalom és kultúra végét is jelentette. Kiš elbeszélésében Mendel Oszipovics halála 1949-ben következett be, „*mikor a jiddis írók szervezetének valamennyi tagját kivégezték*”. A történetben egyébként e tényen kívül majdnem minden Oszip Mandelstam életrajzát és költészetét idézi, főként abban az interpretációban, amely Nagyezsda Mandelstam visszaemlékezéseit jellemzi. Fel-feltűnedeznek *A vörös Lenin-bélyegekben* Mandelstam költészetének domináns motívumai és szimbólumai, persze ál-Mandelstam-sorok is, melyek kapcsán az elbeszélő elsősorban Nina Roth-Swanson asszonnyal száll vitába, aki a költő munkásságának pszichoanalitikus értelmezését adja. Az elbeszélő például úgy fejt fel a „*csillagközi találkozás*” motívumát, ami egyébként a *Pala-óda* kezdetére való utalás – „*Csillag csillaggal ütközik*” (Baka István fordítása) –, mint kettőjük találkozását. S mikor az „*emberevő csillagokról*” esik szó, levelező partnerének egyszerűen kijelenti: „*a kettőnk élete, uram, kannibál módra összekeveredett*”. Az elbeszélő mániákusan realizál minden metaforát, s meg van győződve róla, hogy egyedül a biografikus értelmezés a hiteles, minden bonyolult kép csak erre, s nem másra vezethető vissza. Vagyis voluntarista módon kisajátítja nemcsak M. O. életrajzát, hanem költészetét is. Mikor a költő hívására az emigrációból visszatér Oroszországba, annak ellenére, hogy Mendel Oszipovics a feleség, s főképp beteg gyermeke miatt nem tud válni, idegen lakásokban és szállodákban húzzák meg magukat, ahol „*vad lázokban dicső éjszakákat töltöttek együtt*”. A nő egyre biztosabb abban, hogy most már végérvényesen egymáshoz vannak láncolva. Emellett persze számára az is kitüntető érzés, hogy részese lehet az életmű születésének is: „*Mendel Oszipovics összes műveit legépeltem vagy kézzel lemásoltam, ott bábáskodtam, uram, minden munkájának megszületésekor.*” Ettől a résztől kezdődően egyre inkább világgóssá válik,

hogy Kiš női elbeszélőjének története, s nem kevésbé a hangvétele Nagyezsda Mandelstam visszaemlékezéseit parafrázálja és egyben dekonstruálja. A *vörös Lenin-bélyeg*ek narrátora Mendel Oszipovicsot M. O.-ként emlegeti, Nagyezsda Mandelstam visszaemlékezéseiben a férjét, Oszip Mandelstamot O. M.-ként. Nagyezsda Mandelstam is végig vitatkozik mind más emlékiratszerzőkkel, mind az értelmezőkkel. Ám míg az özvegy élete céljának és hivatásának a kéziratok megmentését és a versek emlékezetben való megőrzését tartja, addig *A vörös Lenin-bélyeg*ek elbeszélője szerelmi, féltékenységi tébolyában megsemmisíti a hagyatékot, összetépi a dedikációkat, a fényképeket és a leveleket. Ily módon hiátust, üres helyet képez az életműben: „Kettőnk regénye most már az olyan értékes könyvre hasonlított, amelyből ki vannak tépve az egyes lapok”. Vagyis „amit a forradalomnak nem sikerült megsemmisítenie, megsemmisítette a szerelmi téboly.” A két női elbeszélő hangvételében, annak ellenére, hogy az egyik mű fikció, a másik meg dokumentum sok a hasonló vonás; mindkét narráció sajátossága az erőszakosság, a túlzott tudatosság, az igény az igazság egyedüli képviselőté, az „én” előtérbe helyezése. Néhány idézet Nagyezsda Mandelstam visszaemlékezéseiből: „O. M. néhány verse és prózai írása elveszett, de nagy része megmaradt. Ez az én történetem, az én harcom az őselemmel, mely engem is megpróbált elnyelni, meg azokat a szájalmas papírfoszlányokat is, amelyeket őriztettem.” Mandelstam letartóztatása után a következőket írja: „...azon a májusi éjszakán még egy feladat hárult rám, amiért éltem és élek: O. M. sorsát nem változtathattam meg, de kéziratainak egy része megmaradt, sok mindent megőriztem az emlékezetemben – csak én menthettem meg, és ezért érdemes volt takarékoskodnom az erőmmel.” A Kiš-elbeszélés narrátora pedig tömören csak ennyit mond: „Én, uram, igenis Mendel Oszipovics műve vagyok, amiképp ő is az én művem.”

Joszif Brodskij 1981-ben írta meg visszaemlékezés-esszéjét Nagyezsda Mandelstamról, akit személyesen is jól ismert, gyakran találkozott vele Anna Ahmatovánál. Esszéjét a következő megállapítással kezdi: „Nagy ember özvegyének lenni Oroszországban, kiváltképp az irodalmár-értelmiség körében majdhogynem foglalkozás, hiszen a harmincas és a negyvenes években az állam olyan mennyiségben állította elő az írók özvegyeit, hogy a hatvanas évek közepére akár szakszervezetet lehetett volna alakítani belőlük.” Nagyezsda Mandelstam irodalmi teljesítményének elismerése mellett, amelyet szinte hasonló súlyúnak tart a költő életművével, jelleméről a következőket írja: „Nagyezsda Mandelstam túlságosan elfoglalt, kategorikus, házsártos természetű és türelmetlen volt (...) Röviden szólva, nehéz volt őt kibírni, amin nincs mit csodálkozni, ha arra gondolunk, milyen alakokkal kellett rendeznie a számlát, először a való életben, majd később a képzeletben.” Danilo Kiš elbeszélésében a narrátor egyedül csak abban reménykedik, hogy a másvilágon találkozik M. O.-val, s nem felejt el ehhez még azt is hozzátenni: „...bízom Istenben, hogy nem találom mellette a másik nő árnyékát.” A *vörös Lenin-bélyeg*ek ezzel a mondattal zárul. Nagyezsda Mandelstam visszaemlékezései pedig a következővel: „Nincs megállapítva halála időpontja. És én nem tehetek semmit, hogy megtudjam.” Joszif Brodskij az özvegyről alkotott portréjában viszont a következő jelenetet idézi fel: „Egy dolgot akart: saját ágyában meghalni. Sőt bizonyos fokig várta is a halált, hogy »ott majd újra Oszippal együtt legyen«. – Nem – mondta erre neki egyszer Ahmatova –, ott nem te, hanem én leszek veled együtt.” A három szöveg tehát összeér, dialógust alakít ki egymással, persze lehet, hogy ez csupán a véletlenek titokzatos összejátéka, de mindenesetre bizonyítja a kultúra nagy könyvtárának rejtett, tudattalan működését, amely mind Danilo Kiš, mind Oszip Mandelstam számára oly lényeges volt.

Természetesen a Mandelstam-szöveg jelenléte, a tükör-történetek szövegszervező funkciója *A vörös Lenin-bélyeg*ek interpretációjának csak az egyik síkját jelentheti. Nem szabad elfeledkezni az elbeszélés alcíméről sem, amely az *Énekek éneke* 8. részének 6. versére utal (Egyébként Kiš elbeszélésében Mendel Oszipovics az *Énekek éneke* fordítója): „Tégy engem mintegy pecsétet a te szívedre, mintegy pecsétet a te korodra; mert erős a szeretet,

mint a halál, kemény, mint a sír a buzgó szerelem; lángjai tűznek lángjai, az Úrnak lángjai.”
A vörös Lenin-bélyegekből a kvázi-biográfia lírai foglalatát egyértelműen a szerelem és halál tragikus kontextusa. Erre utal A holtak enciklopédiája utolsó fejezetében, a Post scriptumban található Diderot-levél részlete is: „Akik életükben szerették egymást, s akik végakarataikban úgy rendelkeztek, hogy egymás mellé temessék őket, netán nem is olyan bolondok, mint gondolják sokan. Hamvaik talán mégiscsak keverednek, egyesülnek, áthatják egymást... Ki tudja? Poraikból talán nem veszett ki minden érzés, nem mosódott ki minden emléke eredeti mivoltuknak; a maga módján talán ott pislákol még a melegség, az élet szikrája...”

* * *

Post scriptum, most már tőlem: Danilo Kiš *A vörös Lenin-bélyegekből* kapcsán is felhívja a figyelmet, hogy az elbeszélés az idézetek ellenére merő fantázia. Az *Anatómiai leckében* arra figyelmezteti a *Borisz Davidovics síremléke* francia fordítóját, akit kedvességéből Deszka Jocónak becéznek, nehogy az eszébe jusson neki is A. A. Darmolatov nevét lexikonokban keresni, mint azt az egyik szerencsétlen belgrádi kritikus tette. Erre én – már csak azért is, dacból –, ha nem is lexikonokban kerestem, de beírtam az egyik legjobb orosz keresőprogramba, a Yandexbe Darmolatov nevét. És a következőt találtam: Darmolatov, igaz nem A. A. az iniciáléja, jeles pénzügyi szakember és ismert művészetpártoló volt a forradalom előtti Oroszországban, 1914-ben halt meg. Négy lánya volt, akik közül Nágya Oszip Mandelstam öccsének, Jevgenyijnek lett a felesége. Darmolatov halála után is tovább működött pétervári lakásukban, a Vasziljevskij-szigeten az irodalmi-művészeti szalon, ahová eljártak a kor hírességei. Oszip Mandelstam is többször megszállt náluk, itt írta meg a *Leningrád* című híres versét. A házban emléktábla őrzi ennek emlékét. Jevgenyij Mandelstam visszaemlékezéseiben részletesen ír a Darmolatov-családról, s arról a meleg, kultúrapártoló légkörről, ami olyan ritka volt már Szovjet-Oroszországban az 1920-as évek végén és az 1930-as évek elején.